

*Венелин Грудков**

ВРЕМЕНА И МАСКИ. ПО ТЕКСТОВЕ ОТ И ЗА ЕМИЛИЯН СТАНЕВ

Venelin Grudkov

TIMES AND MASKS IN TEXTS BY AND ABOUT EMILIYAN STANEV

The article explores the masks Emiliyan Stanev uses to participate in the literary life of the People's Republic of Bulgaria. It also analyzes the attitude of literary scholarship towards the writer's various manifestations. It comes to the conclusion that in order to defend his literary existence and to ensure literary publicity for his texts, the author had to simultaneously perform several – in certain cases mutually exclusive – social roles.

Keywords: *literature of the People's Republic of Bulgaria; socialist realist canon; socialist parnassianism; alternative canon.*

Статията проследява под какви маски Емилиян Станев участва в литературния живот на Народна република България. Анализира се отношението на литературната наука към различните му прояви. Налага се изводът, че за да отстоява писателското си битие и текстовете му да имат литературна публичност, писателят трябва да изпълнява едновременно няколко, в определени случаи взаимноизключващи се социални роли.

Ключови думи: *литературата на НРБ; соцреалистически канон; соцпарнасизъм; алтернативен канон.*

В началото на 80-те години на ХХ век имах лектор в областта на съвременната литература, който съчетаваше преподавателската си дейност в Университета с основната си работа като старши научен сътрудник в Института по литература към БАН. В това си качество той пряко е ангажиран с литературния живот от средата на 60-те години нататък – прави интервюта с действащи писатели, коментира новоизлезли книги, участва според тогавашната практика в представянето им пред различни публики. Естеството на професионалните ангажименти му позволи да познава българските писатели и чрез текстовете им и поради неофициалните му контакти с тях в ежедневните им прояви. Често споделяше с аудиторията новини от „кухнята“ на литературата и това беше единственият канал, по който до нас достигаха новини от такъв характер. Една от тези наистина чакани новини беше свързана с учудването му как личности, които в извънписателското си битие проявяват суетност, себичност, отнасят се снизходително към успехите на другите и т.н., успяват така да боравят със словото, че чрез текстовете си да очертаят високите нива в литературния процес в съответния период. Тогава за първи път се замислих за различните, често взаимноизключващи се, лица на един писател.

След години вече от професионален интерес започнах да изучавам старобългаристичните романи на Емилиян Станев с цел да установя какви средновековни писмени паметници привлича

* **Венелин Грудков** – проф. д-р, катедра „Българска литература“, Филологически факултет, Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“, v.grudkovts.uni-vt.bg

като „извори“ в отделните си текстове. Оказа се, че Ем. Станев е единственият български писател, за когото разполагаме с толкова обширен документален фонд – мемоарни книги, анкети, дневникови бележки, интервюта в местния и националния печат, речи и доклади по случай различни юбилейни дати и теоретични дискусии в рамките на СБП. Изучаването на този хипертекст потвърди тезата за различните лица на писателите от епохата на НРБ. Наложил се представата, че Ем. Станев буквално има четири лица, изпълнява четири социални роли и преминаването му от една в друга се дължи на смяната на съответната маска. Той има един образ в литературните си текстове, втори в официалните си публични прояви, трети в неформалните си контакти, четвърти в дневниковите си записки. При това те не съжителстват сравнително хармонично, а между тях се пораждаат напрежения. Онова, което в максимална степен напруга монолитността в личността на Ем. Станев, са неговите официални публични актове. Веднага след събитията от 9.09.1944 г. той еднозначно заявява своята позиция, застава на страната на отечественофронтовската власт – създава новелата „В тиха вечер“ (1946), която се възприема като „своеобразен естетически манифест за декларирана политическа лоялност“ (Радев 2008: 36); изразява скръбта си от кончината на Г. Димитров с есето „Неговото сърце продължава да бие“ (8 юли 1949 г.); по искане на тоталитарната машина заедно с други интелектуалци „осъжда“ събитията в Унгария през 1956 и Чехословакия през 1968 г.; ласкае се от подкрепата на Т. Живков за реабилитация на романа „Иван Кондарев“ и интегрирането му в литературния процес (Сарандев 1977: 61) и т.н. Тези актове напълно се вписват в деформираната представа за честност, за която говори Г. Марков в своето „Есе за честността“, като изброява различни девиации. Напр. „Честно е, ако си писател и се гласува за изключването на Солженицин, да гласуваш „за“, макар че се възхищаваш на Иван Денисович“ (Марков 2015). Във времето обаче следва трудно изброим брой удостоявания на Ем. Станев – заслужил и впоследствие народен деятел на културата, два пъти герой на социалистическия труд, лауреат на Димитровска награда, народен представител, академична титла, огромни тиражи, които формират и съответните хонорари, и др.

Когато Ем. Станев е в приятелското си обкръжение, вече стои зад маската на „волнодумец“, който вижда несъвършенствата на системата и ги назовава. Едно от ранните свидетелства откриваме в излезлия наскоро дневник на Петър Динеков (Динеков 2015). От запис, направен на 24 юли 1962, личи несъгласието на Ем. Станев с идеологическия диктат в областта на културата и се сочат последствията. Срв. „Защо отгоре не оказват доверие на писателите? Защо нямат вяра в техния здрав смисъл, в техния избор, в техния стремеж да намерят нещо ново, да тръгнат по истинския път на изкуството? Защо трябва да им се предписват решения, защо трябва по унизителен начин да им се налага ръководство? ... Няма друг народ, който така да посяга на интелектуалците си, който така лекомислено да се лишава от своите даровити синове“.

В „Препарираният язовец“ Г. Марков твърди, че за да поддържа „писателската си активност и гражданска безопасност“, Ем. Станев е принуден да хитрува със системата, като бяга в историята. И в рамките на тази езопова игра „може да настоява колкото си иска, че зад историческите образи стоят съвременни прототипи ... И като истинска проява на гражданска смелост да подшушне в интимния си кръг, че зад образа на Борил например, стои лицето на някакъв съвременен некоронован цар“ (Марков 2017).

Подобно раздвоение в социалната активност на Ем. Станев се регистрира и в Дневника на Борис Делчев (Делчев 1995) – „позволяваше си след конформистично държане в публичните си прояви – нещо, което го правеше удобен – в частните разговори да играе ролята на опозиционно мислещ ... Вместо да се покае – обвиняваше“ (запис от 16 март 1979 г.). Известно е каква е ролята на Б. Делчев в литературния ни живот след 9 септември 1944 г. и затова преждевременната поява на малка част от неговите тайни записи предизвика противоречиви оценки (Мутафов 1995, Игов 1995), които отзвучават напред във времето (Алипиева 2003, Чернокожев 2010). В случая обаче нямаме основание да се съмняваме в искреността му, защото в тези „апокрифи“ на тоталитарното време не се „хитрува“ и според волята му те трябва да добият публичност след 2037 г. и той не може да има представа за профила на първите им читатели.

Върховната проява на отклоняване от официалната ортодоксална позиция на Ем. Станев се вижда в неговите „Дневници от различни години“. В редица фрагменти личи ясното разбиране на писателя за същността на идеологическата система и за механизмите, по които се управлява културата. Срв. „Дръжте крадеца! – викат крадците. И никой не иска да признае, че те са в ЦК на партията, невежите узурпатори на литературната свобода, агитаторите, които впрягат Пегас да им служи и той се превръща в кранта „за благо на работническата класа“ (Станев 2003: 23).

Вече от по-далечна времева перспектива се резюмира, че при писатели, активни от началото на 60-те години нататък, вкл. и Ем. Станев, се наблюдава „задълбочаващата се шизофренност и корумпираност на езиковото поведение, в което различните текстови практики (тайни и явни, художествени и нефикционални) изпълняват разнородни функции, сложно съгласувани както с моментния интерес, така и с трайните творчески амбиции на писателя (Дойнов 2018: 58).

Михал Гловински етикетира литературната практика на Полската народна република в постсталинския период като „соцпарнасизъм“ – писателите вече не следват наложените от идеологическата система канони на соцреализма (задължителен избор от определен кръг теми, герои, жанрови форми и послания), но същевременно чрез текстовете си се проявяват като функция на системата и я обслужват, като я представят с хуманни измерения (Дойнов 2018: 61 и сл.).

Доколкото във времето от началото на 60-те до края на 80-те години България заедно с Полша принадлежат към един общ политически, икономически и в известна степен културен блок, етикетът „соцпарнасизъм“ е възприет и от българската наука и чрез него се обяснява поведението на българските писатели, вкл. и на Ем. Станев през периода след т. нар. Априлски пленум от 1956 г. (Дойнов 2018: 61–67).

През последното десетилетие съвременната българска литературна наука изпълни исторически унаследен дълг – да извади от анонимност автори, чиито текстове в епохата на тоталитаризма не достигат до читателска публика. Явлението се обобщава чрез етикета „алтернативен канон“, който представлява пълна противоположност на хард варианта соцреалистически канон и неговата софт разновидност соцпарнасизъм (Социалистически канон/Алтернативен канон 2009; Дойнов 2011; Дойнов 2012). Изследователите имат ясна представа за трудностите при очертаване на периметъра на алтернативния канон и вътрешната му структура, наситена от факти, като например Радичковите сборници с разнородна поезика от 60-те години – „Свирепост на настроение“ (1965) и „Барутен буквар“ (1969). Възникват и труднорешими въпроси: защо алтернативният канон се реализира основно в областта на поезията и дори при автори с безспорно присъствие в неговите рамки се наблюдават „пробиви“; защо творчески активни прозаисти през 60-те и 70-те години като Ем. Станев не „прекращават“ в него (Дойнов 2013).

Въпреки че казионният СБП вижда в лицето на Ем. Станев виден представител на социалистическия реализъм – така го определя Г. Джагаров в приветствието си по случай 60-годишния юбилей на писателя (Джагаров 1967), въпреки бурните дискусии при излизането на първата част на „Иван Кондарев“ през 1958 год. (Пенчева 2009: 224 и сл.) през 1964 год. окончателният вариант е допуснат чрез „висша санкция“ в процеса като „роман за Септемврийското въстание от 1923 год.“ (героичен момент от историята на комунистическото движение в България), Ем. Станев попада под ударите на идеологическата цензура, чиято основна функция е да отстоява соцреалистическата същност на литературата на НРБ.

Първият сблъсък на писателя с тоталитарната цензура е отказът да се екранизира „Сибин“, за да не се търсят рефлексите на Средновековието в съвременността (Станев 2003: 61).

Вторият сблъсък е по повод на „Антихрист“. Обстоятелството, че Ем. Станев започва да пише роман с работно заглавие „Житие на смешника, грешника и душегубителя Теофил“, в който присъстват исторически фигури като Теодосий Търновски и Патриарх Евтимий, среща остра реакция от страна на ръководни среди от СБП. Срв. „Трябват ни книги, които да отразяват социалистическата ни действителност ... Такива произведения ще помогнат на нашето социалистическо развитие и ще покажат предимствата на нашия строй ... Нямаме интерес нито да издаваме, нито да предлагаме за превод попки истории. Те няма да ни представят пред света, който не се интересува какво е станало през XIII и XIV столетие“ (Станева 1981: 242). П. Динев също

свидетелства, че при създаването на „Антихрист“ наред с проучването на огромен обем средновековни извори Ем. Станев „... трябва да преодолява още една трудност. Новината, че пише нова историческа творба, предизвика в някои среди неприязнени коментари: бягал от съвременните проблеми, занимавал се с попски работи“ (Станев 1981–83, 7: 377). Мемоаристиката е съхранила и реакцията на писателя: „Слушайте, аз от 40 години правя литература и няма да ме уплашите нито съблазните. За мене изкуството е култура, търсене на истината за човека, за света и живота, а не пряка и груба агитация и пропаганда ... Ако вие смятате Патриарх Евтимий за поп, то си остава за ваша сметка“ (Станева 1981: 265). Разбира се, в началото на 80-те години не може да се посочи кой точно оказва натиск върху Ем. Станев. Днес познаваме реакцията му на обстоятелството, че от началото на 1971 г. редакциите не приемат рецензии за „Антихрист“ и знае кой „стои зад мълчанието на критиката“ (Станев 2003: 25). Вече в посттоталитарния период от бележките към Дневниците на писателя разбираме, че Ем. Станев има предвид Г. Джагаров, тогава председател на СБП (Станев 2003: 159), същият, който в „панегирика“ от 1967 г. за Ем. Станев вижда постиженията му като завоевания на соцреализма. Резултатът е, че появилият се на книжния пазар през 1970 год. „Антихрист“ е „пропуснат“ от списъка на новите книги не се обсъжда за премиране, а по „неофициално внушение“ (Станева 1983: 147) Агенцията за авторско право не предлага романа за превод.

Разбира се, приведената фактология регистрира единичен случай, но тя разколебава представата за монолитния характер на процеса и показва, че зад привидно спокойната повърхност на литературното ежедневие съществуват напрежения.

Красноречив пример за безкомпромисното отношение на тоталитарната идеология към „неправилното изкуство“ е: през 1967 г. (това е времето, когато Ем. Станев завършва „Легендата“ и започва да пише „Антихрист“) по новелата на Йордан Радичков „Привързаният балон“ е създаден едноименен филм, който чрез тематиката и стилистиката си не се вписва в соцреалистическия канон. И въпреки че филмът е реализиран от цвета на българското кино (режисьор е Бинка Желязкова, сценарист – Йордан Радичков, оператор – Емил Вагенщайн, участват – Коста Цонев, Григор Вачков, Георги Калоянчев, Георги Парцалев, Георги Георгиев – Гец и др.) и е шанс за излизане от шаблона и европеизация на българското кино, филмът е „арестуван“ в продължение на 23 години.

Нееднократно във времето Ем. Станев е изразявал неудовлетвореността си от критическото осмисляне на романите му. Смята, че сложните проблеми, заложили в „Иван Кондарев“, не се коментират (Станев 2003: 153). Според писателя „Легендата за Сибин“ остава неразбрана в качеството си на „много тъжна книга за оня народ, който е направил държавата и е изчезнал, уви“ (Станева 1981: 250). По повод на „подозрителното“ мълчание на критиката след излизането на „Антихрист“ отбелязва: „Но кой ли читател е вярвал на тези рецензии, които четете в литературните вестници и списания“ (Станев 2003: 25).

Последните думи от Дневниците на Ем. Станев са от 20.02.1979 год., броени дни преди кончината му, и са призив за нов, обективен прочит на произведенията му, лишен от идеологически пристрастия (Станев 2003: 153), и правят валидна тезата, че писателят е „жив и жизнен за литературоведското размислие“ (Бучков 2008: 13).

Всеки, писал по проблемите, свързани с творчеството на Ем. Станев, си е задавал въпроса за причините, довели писателя в средновековната история. В зависимост от времето (преди и след 1989 г.) и целите на изследването той получава различни отговори. Без да се подценяват детските спомени от историческия пейзаж от родното Търново и последвалото в зрелите години любопитство към историческото познание, в конкретния случай убедено може да се твърди, че писателят обръща погледа си далеч назад в историята, воден от собственото си усещане за същността на времето, в което живее – конкретно периода 50-те – 70-те години на миналия век.

Петър Динев определя тоталитарната епоха като „време на дневниците“. В запис от 1975 г. Б. Делчев пише в дневника си: „Ако искаш да бъдеш адекватен на себе си, не можеш да намериш място в нашия печат – трябва да пишеш само в дневника си“, зад което стои ранното убеждение, че „историята ще се пише не по всекидневници, а по дневници“ (запис от 19 април 1960). Следователно, въпреки възраженията, които могат да се изкажат относно субективността и целост-

та им, дневниците на Б. Делчев, П. Динев и Ем. Станев са коректната историческа памет за конкретното време. А то се усеща като „... абсурден свят на страх и оглеждане, в който няма никакви принципи и доводите от фактологическо и рационално естество са престанали да имат каквото и да е значение. Това е **ново средновековие** (к.м. – В.Г.), по-лошо от същинското“ (Делчев 1995: 277). Погледнато сумарно, Средновековието е епоха синоним на обскурантизъм, когато религиозно-държавната система санкционира жестоко всеки акт, който не се вписва в нормите ѝ. По-горе в текста, когато очертавахме различните социални роли на Ем. Станев, посочихме засвидетелстваното в записките на П. Динев не съгласие на писателя от 1962 год. с агресивната намеса на тоталитарната система в областта на културата, чийто резултат „убива“ стойностните творци. Тоест, Ем. Станев открива в своето време белезите на Средновековната епоха и това обяснява последователно отстояваната от писателя теза – в старобългаристичните му романи да се прави разлика между исторически сюжет и съвременна тема, което прави цитираното в началото на текста иронично отношение на Г. Марков към тезата неуместно. В тях той търси пораженията, които нанася универсалната тоталитарна система върху социума, индивида и изкуството, като същевременно се демаскират средствата ѝ за поддържане на статуквото.

Когато Ем. Станев остава насаме с окончателния вариант на „Иван Кондарев“, той вижда в него редица „несъвършенства“, които водят до извода, че „така не бива вече да пише, а по-другояче“ (Станева 1981: 178). Зад това „другояче“ стои новото виждане на писателя, че основната и стойностна функция на литературата не е в представянето на социални конфликти, свеждането на човека до илюстрация на политически тенденции, без дори да се потърси техния рефлекс у него. След 1964 год. Ем. Станев следва разбирането, че литературата трябва да освободи човека, доколкото това е възможно, от „много социални елементи“ и да покаже неговата божествена в универсален смисъл природа (Станева 1981: 179), в която проминира свободната му воля, даваща право на избор. Доказателство за пренагласата у писателя е старобългаристичната му проза – „Легенда за Сибин, преславския княз“, „Антихрист“ и „Тихик и Назарий“.

Сибин попада във фокуса на „Легендата“ зад работната дефиниция „нехристиянизиран прабългарин“, пред който се очертават две аксиоматични идеологии – Православието (официалната религия на държавата) и еретизмът/богомилството.

Първата, която присъства по-скоро на контекстово ниво, го призовава да възприеме света около себе си като Божие дело и зад съвършенството на видимото да застане пред величието на Твореца; да се чувства като венец на Тварния свят и в дарената му свише душа да открие съобразността си с Господ. Движението на Сибин в сюжета обаче води до въпроса: Защо софийността на Православното учение остава скрита и не отваря хоризонти пред героя? Ем. Станев дава еднозначен отговор на въпроса. Като личност, формирана под влияние на прабългарската мито-ритуална система (родово-езическия символ – каменните баби – извиква скъп спомен, докато той подминава иконата на св. Петка с безразличие), за Сибин е непостижимо абстрактно-аналитичното мислене, което православната култура изисква, за да стане участник в „духовното пиршество“ на вярата.

В пространствено-времевия континуум на Сибин осезателно присъства и богомилската идеология в пълния ѝ формат – като ежедневие и теория (Грудков 2019: 200–209). В нейната светлина Сибин трябва да асоциира видимия свят с творение на дявола/злото и да живее с идеята за неговата ограниченост във времето; да приеме като основна цел/идеал на земния си живот заемането на един от освободените от падналите ангели небесни престоли. Въпросът, който се налага в конкретния случай, е: Защо Сибин никога не пребивава в еретическата еклезиа и не приема богомилското учение? Ем. Станев и тук убедително доказва, че и богомилската алтернатива се оказва невъзможна за героя. Сибин възприема еретическото селище като гробище за душите и телата на обитателите му, изпълнени само с омраза, подвластни на елементарни идеологически манипулации, готови да убиват в името на своя бог.

Ем. Станев гради образ, чийто ум е поразен, но не подвластен на Православната и еретическата доктрина, той не приема нормите на стоящите пред него системи и понася санкциите им.

Православната система последователно ограничава пространството му за изява – от млад военачалник по време на Калояновите военни триумфи от началото на тринадесетото столетие, той е маргинализиран в дома си в Преслав и на практика единствен изход за спасение се оказва изгнаничеството, езическият начин на живот.

Еретическата система затваря Сибин в пещера, чийто единствен изход е надолу в бездната.

Втората част на „Легендата“ е повестта „Тихик и Назарий“, в която с основание могат да се открият следите на съвременността.

Наблюденията показват, че „Легендата“, първият текст, който бележи завоя на Ем. Станев към историята, въпреки че се възприема като изненада в творческия път на писателя, среща позитивни реакции в критическото осмисляне (Станев 1981–1983, 7: 341). Следва „Антихрист“. Днес въпреки нестабилното социално битие на текста трудно може да изброим всички отзиви по повод излизането му. Не е такъв случаят с „Тихик и Назарий“ – критиката мълчи. В дневникова бележка Ем. Станев изразява неудовлетворението си – „За тая книга никой не обелва дума“ (Станев 2003: 119).

Днес трудно можем да подредим романите на Ем. Станев по тяхната литературна стойност и по отношение на тяхната съдба сред читателската аудитория. Но безспорно е, че във времето след „Антихрист“, без да подценяваме повестта „Гърновската царица“, разказите „Скот Рейнолдс и непостижимото“, „Язовецът“, „Лазар и Исус“, големият прозаически текст на Ем. Станев е „Тихик и Назарий“.

Оглушителното мълчание на критиката за повестта е красноречиво, защото Ем. Станев сочи средствата, с които си служи всяка тоталитарна власт, и пораженията, които нанася върху културата, респективно върху твореца.

Първото „оръжие“ на властника Тихик е лъжата. Когато той се опасва с пояса на познанието и налага върху себе си покривалото на съвършенството, същността му остава непроменена. Външните белези на духовна власт, които при отец Силвестър са уплътнени от природата му, при Тихик са получени с измама и не заблуждават никого. Общинарите знаят, че зад тях стои бившият роб на преславския княз, който като истински великан при първото си идване в еклезиата го сграбчва за косата и го захвърля на земята. За да наложи в акутна форма тезата, че властта на Тихик се гради върху лъжата, Ем. Станев отнема правото на читателя сам да свали маската му и да открие същността. Реалността е поднесена в своята пределно оголена, дори болезнена, форма. Прочитът не носи напрежение. Чрез героите си писателят изговаря истината. За Бикоглавия властта на Тихик се крепи на лъжа, а като проява на краен цинизъм в миг на болезнена откровеност по повод на евентуалното си издигане за „съвършена“ Ивсула твърди, че и тя ще бъде лъжа като него.

За да удържи узурпираната власт, Тихик използва и налагането на страх. В мисленето му без трансцендентна санкция, прилагана във формата на „моркова и тоягата“, съществуването на еклезиата е невъзможно. Първото му действие в качеството му на „съвършен“ е да унищожи старото еретическо таро, за да заличи спомена за отец Силвестър и „лъжливото му учение“, което в същността си обезсмисля лишенията на еретиците и те се отдават на „бесувания“. За да оправдае позицията си, Тихик вижда в „меча, забит в разтворената книга, хляба, чашата с вино, човека с трите рога“ знаци на дявола, създадени от земния му слуга Силвестър, които освобождават човешкото въображение и водят в посоки, различни от постулираните в „Тайната книга“.

Воден от прагматизма на предходния си социален опит, Тихик разбира, че човекът не може да понесе земното си съществуване без идеята за реалността на трансцендентното пространство (в глобалната богомилска проповед това е картината на света след Второто пришествие). Затова нарежда в новото таро да присъстват картини, изобразяващи сцени от седмото небе и страшния съд. Техните послания са еднопосочни и будят страх – на седмото небе бог стои на златен престол, „страшен в своето величие“, еретическата представа за ада е изобразена в апокалиптична (черно-червена) цвятова гама, която налага усещане за справедлив гняв и оправдано страдание – рогати дяволи бодат с тризъбци грешниците, а в омърсените от грехове души са поселени змии, козли и др.

В лицето на Тихик вярата в богомилската еклезија е вулгаризирана в максимална степен. За да успее да поддържа лидерската си позиција, той прибегва и до насилие. Воден от низки страсти – омразата към княза и от нараненото самолюбие на отхвърления, и като използва класическа идеологическа манипулация, той обвинява Сибин и Каломела за ерозирането на вярата, защото чрез тях сатаната присъства в общинарията.

Насилието, извършено срещу преславския княз и Каломела, дава на Тихик чувството за безнаказаност и мощ. Опиянен от него, от този момент нататък той го използва като основен инструмент в отношенията си с богомилската общност като цяло и към всеки отделен неин член (Радул, Назарий).

За разлика от Назарий, Тихик не е надарен със сетива, които му дават възможност да прониква в човешката душа – да вижда и живеца ѝ, и пороците ѝ. Към човека той подхожда през призмата на личната си недоверчивост. В мярка за човешката същност издига собствената си природа. Тихик няма усет за индивидуалното в човешката същност, а като я съизмерва със своята природа, стига до убеждението, че всички еретици са еднакви – крият истинските си мисли, механично присъстват в молитвения дом и участват в ритуалите, но далеч от очите му се отдават на плътта. Сработилата подозрителност на всеки диктатор го води до разбирането, че за да управлява и занаят пред, той трябва да познава не само делата, но и помислите на общинарите. От огромната група на оглашените еретици решава да отдели няколко, които да приобщи към себе си в качеството им на „верни“ и да ги принуди да го информират за ставащото в еклезијата. Псевдосъвършенството на Тихик ражда парадокса – богомилската йерархия (слушатели, верни, съвършени), която отразява приобщеността към еретическото учение, се превръща в парадигма за вяроност към диктатора.

Ем. Станев създава представата за диктатора Тихик, за да покаже как той влиза във функцията на идеологически цензор по отношение на изкуството в лицето на Назарий.

Първият сблъсък между диктатора и художника е по повод изобразените в новото богомилско таро грешници. За „моделите“ са използвани Сибин и Каломела. Болярската дъщеря е представена с „прекрасно лице, обляно в сълзите на разкаянието ... в страстен копнеж към небето“, а преславският княз – „черен като дявол, но красив“. „Прекрасните грешници“, които предизвикват състрадание и желание да се сподели съдбата им, пораждаат реакцията на тоталитарната система. Художникът, който чрез видимото обозначава усетената същност, получава заповед да заличи образите на дяволските слуги и да ги представи „грозни и отвратителни“.

Основният конфликт между Тихик и Назарий се осъществява заради личността на диктатора и принципите, по които се ръководи еклезијата. От картините гледат „измъчени лица на мъже и жени, в чиито изрази се четяха различни състояния на душата – мъката, угнетеността, надеждата, злобата, копнежът, но главното общо за всички, беше **скръбта и страхът** (к.м. В.Г.)“. Художникът вижда, че с всеки изминал ден лъжата и манипулацията стават все по-силни оръжия в ръцете на диктатора и картините са изгорени.

Нереалистичните представи на диктатора за бъдещето на еклезијата не се оправдават. Построената, функционираща върху лъжа богомилска община постепенно и естествено стига до саморазпад. До нея изниква разбойническото селище, неин типологически двойник.

Като всеки мислещ творец и Назарий изпитва трагична вина за ставащото. Пред него застава редица въпроси за смисъла на изкуството в тоталитарната среда, за възможностите му за влияние върху човека и т.н. Назарий усеща изгарящия пламък на познанието и самопознанието и в безсилието да се измъкне от ситуацията, стига до сиюсидални мисли.

В трансцендентния глас – „Стани, момко, твоят час удари!“, който го възправя пред планината, загърбилият изкуството Назарий вижда възможност да се избави от стигмата. Надеждата се оказва напразна, високото пространство изговаря, че истината има много лица и човешкият ум е безпомощен в стремежа си да ги осмисли.

Оставането на Назарий в планината се оказва безсмислено. Озовал се отново в „света“, чува възкликанието на Йвсула „...и ти ли си станал като другите“. По отношение на художника то звучи като присъда и ножът в ръката на Тихик е логическият завършек на исторически подготвена стигма.

В случая е необходимо да се върнем към констатациите на „хрониста“ на тоталитарната епоха Б. Делчев, който твърди, че неговото време е „ново средновековие“, изтъкано от лъжа и подозрителност, и единственото място за свободна изява са „апокрифните“ дневникови записи. Възниква въпросът: „бяга“ ли Ем. Станев чрез диалогията си „Легенда за Сибин – Тихик и Назарий“ в историята или по типологичен път чрез същността на Средновековието показва истината за тоталитарната система, в която живее?

Наистина, Ем. Станев не реализира първоначалния си замисъл и „големият роман за богомилите“ остава ненаписан, но диалогия, сюжетно вплетена в началните десетилетия на тринадесетото столетие, белязани от усилена богомилска активност, изговаря с публицистична яснота истината за тоталитарната държава и ролята на нейните репресивни органи, които поддържат статуквото. В този процес за удържане на властта се отстраняват най-стойностните представители на народа.

В прозренията си Ем. Станев отива значително напред във времето – вижда уродливите форми от първите години на посттоталитарния период, олицетворяван от Бикоглавия и разбойниците около него. Със своя бутафорен външен вид и поведение те будят възхищение и стремеж да им се подражава.

В същия план на прочит стои и „Антихрист“. Еньо-Теофил е литературен двойник на Сибин. Ем. Станев ги поставя в една и съща среда – православно-държавната и еретическа система, и проследява тяхната съдба. Разликата е, че преславският княз е представен като продукт на определен генетичен код, прабългарската му държавнотворна природа поставя пред него определени императиви – да бъде воин, да брани и да продължи рода си и т.н., докато при Еньо-Теофил се акцентира върху неговата надвременност. Въпреки че сюжетът на „Антихрист“ тече през втората половина на четиринадесетото столетие, авторът последователно поддържа историческата универсалност на героя.

Еньо-Теофил е човекът от втората половина на IX век, когато в България като официална религия (вкл. и със средства на насилие) е наложено Православието. Известно е негативното субективно отношение на писателя към акта, формирано под влиянието на възгледите на историка проф. П. Мутафчиев (Грудков 2010: 32). В дневниковите си бележки той го определя като „... голям фатален факт ... опиум, разделил народа от царе и управници“ (Станев 2003: 120).

Еньо-Теофил е и човекът от втората половина на XIV век, който изпитва трагична вина за унищожаването на държавата. Срв. „Ти (Евтимий – б.м., В.Г.) с горния Ерусалим, аз с отрицанието му спомогнахме да се погуби българският народ“.

Еньо-Теофил е жив и през двадесетото столетие, времето на писателя. Неговите очи са взрени с недоверие в Разпятието от рисунката на Ал. Бешков, когото Ем. Станев цени заради психологическия подтекст на скиците му.

Ранният култ към Спасителя е първата стъпка на Еньо-Теофил в Православно-държавната система. Устремът към Небето буквално е прекършен от религиозния постулат за трансцендентната същност на Бог – Той е непостижим по сетивен и рационален път. Останала без адресат, активната мисловност на героя открива Дявола (персонификация на злото), чието присъствие в материалния свят, околните и у себе си драматично установява.

Поляризацията в мисловния свят ражда и непознатото до този момент чувство – гордостта, което в конкретната идеологическа система, която открива свободата в смирението, е знак за различие и се санкционира като грях. На практика героят не може да се впише в системата.

Като изход от кризисната ситуация се очертава исихазмът, чиято основна цел е постигането на Таворската светлина като възможност за общение между човек и Твореца в рамките на земното времепространство. Пробудената надежда отвежда героя в Кефаларската обител, чиито монаси следват исихастските идеи. Еньо-Теофил постига Таворската светлина, но тя не му носи просветление, а „видението“ в максимална степен разколебава православно-държавната му нагласа – вижда човека, осъден да блуждае от една заблуда към друга, открива, че Спасителят е превърнат в невинна жертва, върху която се гради „спасителната лъжа“. Манастирът не е вече надеждна защитна крепост за Еньо-Теофил и той закономерно го напуска.

Като контаминира факти от различни „извори“ (Грудков 2010: 95 и сл.), Ем. Станев конструира еретическа идеология/система, която е „по мярката“ на Еньо-Теофил. Поради невъзможност да се приобщи към еретическата идеология, героят възприема пребиваването си в тази среда като осъзнато падение. Първосигналната му реакция е да побегне, но поради липса на алтернатива споделя адаптивно еретическия живот.

Анонимността не спасява Антихриста. Системата го открива, разпознава го като „чужд“, дори като враг, и чрез наложената заради различието му санкция е стигматизиран физически и духовно – красивото му лице е обезобразено от палача, а в перспектива пред него не се очертава идеологическа опора.

Крайната съдба на Сибин, Назарий и особено на Еньо-Теофил е илюстрация на Емилиян-Станевото убеждение, че всяка идеологическа система (православно-държавна, еретическа, тоталитарна), която със всички средства иска да моделира индивида според собствените си идеи, крие в себе си възможността да развие синдром на омраза, дори ненавист към „човешкото несъвършенство, към различието по принципи“ (Натев 1977: 23).

Възниква и закономерният въпрос дали Ем. Станев следва т.нар. „тактика на идеологическите алибита ... в името на творческото си оцеляване“ (Игов 2014: 52–53). Това означава да „хитруваш“ със системата. Убедени сме, че системата не може да бъде „надхитрена“, доказва го цитираният по-горе случай с блестящата екранизация на новелата на Й. Радичков „Привързаният балон“, която дори и днес въпреки черно-бялата си реализация има успех. Системата може само да бъде победена чрез непреходни високи образци и това вероятно прави Ем. Станев.

Вглеждането в Ем. Станев ни убеждава колко сложен феномен е литературата от епохата на НРБ. Тоталитарното време принуждава създателите и коментаторите ѝ, за да отстояват професионалния си статут, да се поставят зад различни маски. И в този план не бива да закрепостяваме отделния творец зад един етикет. Ем. Станев има един образ, следвайки соцреалистическия канон („В тиха вечер“, „Иван Кондарев“(?); втори образ, когато текстовете му могат да се поставят под знака на соцпарнасимизма („Търновската царица“, „Скот Рейнолдс и непостижимото“, „Язовецът“); трети образ в старобългаристичната проза („Легенда за Сибин“, „Антихрист“, „Тихик и Назарий“), който в известна степен позволява да го видим сред писателите, които формират т.нар. алтернативен канон. В аналогична ситуация са писатели като Васил Попов („Времето на героя“, „Низината“), Валентин Пламенов („Разкази на едно софийско копеле“), Виктор Пасков („Балада за Георг Хених“) и др.

ЛИТЕРАТУРА

- Алипиева 2003:** Алипиева, А. *Дневникът – битие на оцеляването*. // **Alipieva 2003:** Alipieva, A. *Dnevnikat – bitie na otselyavaneto*. <https://liternet.bg/publish/aalipieva/bdelchev.htm>
- Бучков 2008:** Бучков, Ат. Емилиян Станев и естетическият характер на литературата. – В: *Емилиян Станев и безкрайните ловни полета на литературата*. Велико Търново, 11–20. // **Buchkov 2008:** Buchkov, At. *Emiliyan Stanev i esteticheskiyat harakter na literaturata*. – V: *Emiliyan Stanev i bezkrajnite lovni poleta na literaturata*. Veliko Tarnovo, 11–20.
- Грудков 2010:** Грудков, В. *Житие на българския Антихрист*. София. // **Grudkov 2010:** Grudkov, V. *Zhitie na balgarskiya Antihrist*. Sofiya.
- Грудков 2019:** Грудков, В. Проекции на еретизма в „Легенда за Сибин“ на Емилиян Станев. – В: *Сп. Проглас*. Том 28, бр. 2, 200–209. // **Grudkov 2019:** Grudkov, V. *Proektsii na eretizma v „Legenda za Sibin“ na Emiliyan Stanev*. V: *Sp. Proglas*. Том 28, бр. 2, 200–209.
- Делчев 1995:** Делчев, Б. *Дневник*. Съст. Мариана Фъркова. София. // **Delchev 1995:** Delchev, B. *Dnevnik*. Sast. Mariana Farkova. Sofiya.
- Джагаров 1967:** Г. Джагаров. Неповторимо явление. – В: *Литературен фронт*, 02.03.1967 г., бр.10. // **Dzhagarov 1967:** G. *Dzhagarov*. *Nepovtorimo yavlenie*. – V: *Literaturen front*, 02.03.1967 г., бр. 10.
- Диневков 2015:** Диневков, П. *Дневници*. 1933–1992. Том 1: 1933–1937, 1958–1966. София. // **Dinekov 2015:** Dinekov, P. *Dnevniitsi*. 1933–1992. Том 1: 1933–1937, 1958 – 1966. Sofiya.

- Дойнов 2011:** Дойнов, Пл. Българският соцреализъм 1956, 1968, 1989. Норма и криза в литературата на НРБ. София. // **Doynov 2011:** Doynov, Pl. Balgarskiyat sotsrealizam 1956, 1968, 1989. Norma i kriza v literaturata na NRB. Sofia.
- Дойнов 2012:** Дойнов, Пл. *Алтернативният канон. Поетите*. София. // **Doynov 2012:** Doynov, Pl. *Alternativniyat kanon*. Poetite. Sofia.
- Дойнов 2013:** Дойнов, Пл. *За алтернативният канон*. // **Doynov 2013:** Doynov, Pl. *Za alternativniyat kanon*. <http://kultura.bg/web/%D0%B7%D0%B0-%D0%B0%D0%BB%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D1%8F-%D0%BA%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%BD/>
- Дойнов 2018:** Емилиян Станев като представител на соцпарнаизма. – В: *Емилиян Станев. Традиция и модерност. 110 години от рождението на писателя*. Велико Търново, 57 – 80. // **Doynov 2018:** Emiliyan Stanev kao predstavitel na sotsparnasizma. – V: *Emiliyan Stanev. Traditsiya i modernost. 110 godini ot rozhdenieto na pisatelya*. Veliko Tarnovo, 57–80.
- Игов 1995:** Игов, Св. Дневникът на Борис Делчев. Конфликт на интерпретациите. – В: *Литературен форум*, 18–24 октомври, № 36. // **Igov 1995:** Sv. Igov. Dnevnikat na Boris Delchev. Konflikt na interpretatsiite. – V: *Literaturen forum*, 18–24 oktombri, №36.
- Игов 2014:** Игов, Св. *Три класически случая. Романите на Димитър Димов, Димитър Талев и Емилиян Станев*. София. // **Igov 2014:** Igov, Sv. *Tri klasicheski sluchaya. Romanite na Dimitar Dimov, Dimitar Talev i Emiliyan Stanev*. Sofia.
- Марков 2015:** Марков, Г. *Есе за честността*. // **Markov 2015:** Markov, G. *Ese za chestnostta*. <https://kultura.bg/web/%D0%B5%D1%81%D0%B5-%D0%B7%D0%B0-%D1%87%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%82%D0%B0/>
- Марков 2017:** Марков, Г. *Препарираният язовец*. // **Markov 2017:** Markov, G. *Prepariraniyat yazovets*. <https://kultura.bg/web/%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%BF%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%8F%D1%82-%D1%8F%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D1%86/>
- Мутафов 1995:** Мутафов, Е. Ръкописът за чекмедже. – В: *Литературен форум*, 18 – 24 октомври, бр. 36. // **Mutafov 1995:** Mutafov, E. Rakopisat za chekmedzhe. – V: *Literaturen forum*, 18 – 24 oktombri, br. 36. // Natev 1977: At. Natev. Zalezhi v poznatoto. Sofia.
- Натев 1977:** Натев, Ат. *Залежи в познатото*. София. // **Natev 1977:** At. Natev. *Zalezhi v poznatoto*. Sofiya.
- Пенчева 2009:** Пенчева, Р. *Творческият архив на Емилиян Станев и историческите му визии в романа „Иван Кондарев“*. София. // **Pencheva 2009:** Pencheva, R. *Tvorcheskiyat arhiv na Emiliyan Stanev i istoricheskite mu vizii v romana „Ivan Kondarev“*. Sofia.
- Радев 2008:** Радев, И. За историчността като опорна точка на авторовото мислене. – В: *Емилиян Станев и безкрайните ловни полета на литературата*. Велико Търново, 33–36. // **Radev 2008:** Radev, I. Za istorichnostta kao oprorna tochka na avtorovoto mislene. – V: *Emiliyan Stanev i bezkraynite lovni poleta na literaturata*. Veliko Tarnovo, 33–36.
- Сарандев 1977:** Сарандев, И. Емилиян Станев. *Литературна анкета*. София. // **Sarandev 1977:** Sarandev, I. Emiliyan Stanev. *Literaturna anketa*. Sofia.
- Станев 1981–1983:** Станев, Ем. *Събрани съчинения в седем тома*. София. // **Stanev 1981–1983:** Stanev, Em. *Sabrani sachineniya v sedem toma*. Sofia.
- Станев 2003:** Станев, Ем. *Дневници от различни години*. София. // **Stanev 2003:** Stanev, Em. *Dnevniksi ot razlichni godini*. Sofia.
- Станева 1981:** Станева, Н. *Дневник с продължение*. София. // **Staneva 1981:** Staneva, N. *Dnevnik s prodalzhenie*. Sofiya.
- Станева 1983:** Станева, Н. *Ден след ден ... Книга втора от „Дневник с продължение“*. София. // **Staneva 1983:** Staneva, N. *Den sled den ... Kniga vtora ot „Dnevnik s prodalzhenie“*. Sofia.
- Социалистически канон/алтернативен канон 2009:** Социалистически канон/алтернативен канон. Поредача „Литературата на НРБ: история и теория“. Съст. Пл. Дойнов. Кн. 2. София. // *Sotsialisticheski kanon/alternativen kanon 2009: Sotsialisticheski kanon/alternativen kanon*. Poreditsa „Literaturata na NRB: istoriya i teoriya“. Sast. Pl. Doynov. Kn. 2. Sofia.
- Чернокожев 2010:** Чернокожев, В. *Дневникът на Борис Делчев и проблемът за българската антитоталитарна литература*. <https://liternet.bg/publish2/vchernokozhev/dnevnikyt.htm> // **Chernokozhev 2010:** Chernokozhev, V. *Dnevnikat na Boris Delchev i problemat za balgarskata antitotalitarna literatura*.